

QƏTİBƏ MAHMUDOVA*

DÜZƏLTMƏ SÖZ VƏ KOQNİTİV DİLÇİLİK

XÜLASƏ

Koqnitiv dilçilik sahəsindəki araşdırmalar XX əsrin 90-cı illərindən intensivləşməyə başlamışdır. Koqnitiv proseslər (qavrama prosesləri) dillə əlaqədardır. Dil və şüur olmadan obyektiv gerçəkliyi qavramaq mümkün deyildir. Dil olmadan insan şüurundan, insan təfəkküründən, ümumiyyətlə, insanın özündən bəhs etmək olmaz. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən onun şüuru ilə bərabər dilidir.

Linqvistikada dili həm xarici, həm də yerli koqnitiv istiqamət çərçivəsində bir neçə yönü ilə fərqləndirmək olar. Türk dillərində söz yaradıcılığının koqnitiv aspektdə öyrənilməsi koqnitiv-diskursiv istiqamət çərçivəsində həyata keçirilir. Onun mahiyyəti koqnitiv və linqvistik strukturlar arasında müqayisə edilən anlayışların bir-birilə münasibəti axtarışına və aşkarlanmasına istiqamətlənmiş konseptual təhlilin daha dərinə başa düşülməsinə kömək edir.

Məqalədə düzəltmə söz anlayışının koqnitiv dilçilik prizmasından öyrənilməsindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: koqnitiv, düzəltmə, nəzəriyyə, morfologiya, sözyaratma

Törəmə və mürəkkəb sözlərin mental leksikonda bütövlükdə və ya parçalanmış formada saxlanması ilə bağlı psixolinqvistlər hələ də yekdil fikrə gəlməsələr də, insanın daxili leksikonunda söz əmələ gətirən modellərin bəzi ümumiləşdirilmiş analoqlarının mövcud olduğunu güman etmək olar. Sözyaratma nəzəriyyəsinin inkişaf tarixi göstərir ki, əvvəlcə söz formalaşdırma modellərinin bir inventarı tərtib edilmiş, sonra sözlər yaratmaq üçün ciddi məntiqi qaydalar çıxarılmış və sonra bu qaydalar insanın zehni fəaliyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Hal-hazırda söz yaradıcılığının modelləşdirilməsi nəzəriyyəsi zehni fəaliyyətin müqayisə, eyniləşdirmə, nəticə çıxarma, törəmə və mürəkkəb sözlərin quruluşu ilə bağlı anlayışların formalaşması kimi əməliyyatların mahiyyəti haqqında hansı nəticələrin çıxarılmasının mümkünlüyünü öyrənir. Koqnitiv-diskursiv paradigma çərçivəsində sözün şifrəsini açmaq və yaratmaqla əlaqəli intellekt prosesləri üç növ düşüncə prosesi ilə əlaqələndirilir: assosiasiya, analogiya və proporsional strukturlarının qurulması [Кубрякова: 1997, s.110]. Hələ 1981-ci ildə E.S.Kubryakova söz yaratmanın üç növü haqqında, yəni müəyyən söz əmələgəlmə qəlibinin və ya qaydasının formalaşması yolları haqqında tədqiqat aparmışdır [Кубрякова: 1981, s.54].

Ə.Rəcəbov yazır: “Müasir koqnitiv dilçilikdə tədqiq olunan ən aktual koqnitiv mövzular sırasında təbii dilin emalı və qavranması proseslərini, məfhumların (anlayışların) struktur tipləri və onların koqnitiv-semantik kateqoriyalarını, dildə məkan və zaman münasibətlərinin ifadəsini və s. göstərmək olar. Araşdırmada bu istiqamətlər ön plana çəkilmişdir: funksional praqmatik linqvistik, koqnitiv onomasiologiya, Koqnitiv-kommunikativ terminşünaslıq, koqnitiv neologiya, koqnitiv frazeologiya və

* AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, dr.gatibe@gmail.com

koqnitiv prinsiplərə əsaslanan leksikoqrafiya” [Rəcəbli: 2021, s.34].

Türk dillərində yeni sözyaratmada sözdüzəldici şəkildə nə qədər fəal olsalar da, söz əmələ gəlməsində, xüsusən də nominallaşmaların yaradılması zamanı mün-təzəm sintaktik qaydaların rolunu da inkar etmək olmaz. Dildə sözlərin yaranmasında qlobal xarakterli sintaktik qaydalarla yanaşı, “kiçik qaydalar” daha mühüm rol oynayı [Кубрякова: 1991, s.9]. Hal-hazırda morfoloji məhdudiyyətlər ətraflı təsvir edilirsə, yeni sözyaratmada tədqiqatlar zamanı modellərin törəmə mənasının təsvirində semantik əlaqələr şərh olunursa, hər bir kiçik qayda üçün koqnitiv məhdudiyyətləri təsvir etməyin vacibliyi ön plana çıxır. Belə təsvirin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün konseptual strukturların linqvistik formalara salınması konsepsiyasına müraciət edək. Düzəltmə və ya mürəkkəb sözün konseptual strukturunun müəyyən anlayışları linqvistik mənə qazanır. Digər anlayışlar belə mənə qazanmadığı üçün bu anlayışlar dil xəritəsində nöqtə kimi göstərilir. Bu ip uclarını sözlərin sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlərində və necə istifadə edildiyində tapa bilərik. Mənanın söz formaları ilə əlaqəsi xəritəçəkmə prosesini təşkil edir. Söz yaradıcılığında kiçik qaydaların koqnitiv məhdudiyyətləri dəqiq şəkildə qaydaların hər birinə uyğun olaraq formalaşan düzəltmə sözlərdə məlumatın necə paylanması, hansı məlumatın mütləq şəkildə izah edilməsi və hansı məlumatın olmaması ilə bağlıdır. Kiçik qaydaların leksikada rolu həm də ondan ibarətdir ki, onlar bu qaydaya uyğun əmələ gələn sözlərin maddi qabıqlarının arxasında konseptual strukturları birləşdirərək leksikanı formalaşdır [Кубрякова: 1991, s.9]. Düzəltmə və ya mürəkkəb söz konseptləri müəyyən əlaqədə olduğundan, insanın reallıqda və ya hadisələr arasındakı münasibətləri necə konseptuallaşdırdığını əks etdirir. Onda hər kiçik qayda konseptual əlaqələrin analoquna çevrilir. Bunun əsasında ümumiləşdirilmiş xarakterin konseptual quruluşu yaranır. Dilin sözlərini təhlil edərkən biz bu cür konseptuallaşdırma haqqında fərziyyələr irəli sürürük və bu qaydaya uyğun formalaşan yeni sözlər araşdırılan konseptual strukturu dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin 1970-ci illərində, xüsusilə Şimali Amerikada koqnitiv dilçiliyin yaranması zamanı dilçilik nəzəriyyələrində semantika diqqətdən kənarda qalmışdı. Həmin illərdə eləcə də generativ tədqiqatlarda doğma dildə danışanlara da çox diqqət edilmirdi. Odur ki R.Laneckerin “İstifadəyə əsaslanan qrammatika” (“Usage-Based Grammar”) adlandırdığı koqnitiv qrammatika dilçilər tərəfindən qəbul edilən çoxsaylı dil reallıqlarına əsaslanaraq qrammatika kimi məhz mövcud nəzəriyyələrə qarşı çıxırdı. Generativistlərə qarşı çıxaraq o, sözlərin, ifadələrin və cümlələrin dilin qrammatikası ilə deyil, danışanlar tərəfindən yaradıldığını vurğulayı [Langacker: 1987, s.65]. R. Laneckerin koqnitiv qrammatikası Qərb koqnitiv dilçiliyində istiqamətlərdən yalnız biridir. Lakin eyni zamanda, onun nəzəriyyəsi bu istiqamətdə atılan böyük bir addımdır. Çünki bu istiqamətdə tədqiqat aparən dilçilər nitq fəaliyyətini dilçilik üçün yenilik hesab etmişlər və bu da dünya və dil haqqında biliklərin xüsusi linqvistik reallıqlarla daimi qarşılıqlı əlaqədə olduğunu göstərir. R.Lanecker koqnitiv qrammatikasına semantik, fonoloji və simvolik strukturlarla yanaşı,

konstruktiv sxemlər də daxil etmişdir [Langacker: 1987, s.364]. Bu sxemlər mürəkkəb simvolik strukturların, xüsusən də affiks törəmələrinin və mürəkkəb sözlərin toplanması üçün standart nümunələrdir. Langacker sözünə davam edərək yazır: “Dilə hakim olarkən və dildə danışarkən kifayət qədər müxtəlif nominallaşmalara rast gəlmək olar ki, onlardan bəziləri leksik vahidlər kimi yadda qalır. Nümunə yarandıqda, yəni müəyyən sayda ifadələr eyni şəkildə formalaşdıqda, danışan, yəqin ki, onların əsasında sxematik şablon seçir və bununla da onların oxşarlığının linqvistik təsvirini yaradır. Yeni ifadələrin yaradılmasında şablonun rolu binanın tikintisində layihənin rolu kimidir. Bununla belə, şablon - natiqin yeni ifadələr yaratmaq və ya onların şərtliyini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə biləcəyi bir modeldir. İstənilən halda o, verilmiş nümunəyə nə dərəcədə uyğun olduğunu müəhkimə etmək üçün ifadənin kateqoriyalara bölünməsinə xidmət edir. Gələcəkdə yeni söz ona qədər müəyyən “repetisiya” (dilə daxil olma dövrü) dövrünü keçərək, bu şablona uyğun gələn digər şərti vahidlər (sözlər) kimi şablonla eyni münasibətə girir [Langacker: 1987, s.47]. Alimin ideyalarının simvolik mahiyyəti və onları təşkil edən hissələri (şablonun komponentləri konseptual və fonoloji cəhətdən birləşərək vahid simvolik struktur təşkil edir), onların mental lüğətə aid olması, təsnifatlaşdırıcı rolu haqqında fikirləri olduqca əhəmiyyətli görünür. Danışanlar bir qayda olaraq bu nümunəni özləri üçün müəyyən etdikdən sonra modeldən yaradılmış ayrı-ayrı vahidləri unuturlar. Eynilə nümunə haqqında bilik hər dəfə onları yenidən yaratmaq əvəzinə. onlara şərti vahidlərlə eyni quruluşa malik olan sözləri və ya ifadələri qavramağa və yadda saxlamağa və hər dəfə onları yenidən yaratmağa mane olmur. Buna baxmayaraq, dildə kreativliyin əsasını məhz bu artıqlıq təşkil edir. Bu, danışana söz yaradarkən həm hazır şablona, həm də düzəltmə sözlərin özünə müraciət etməyə imkan verir. Bundan əlavə, kreativlik uyğun kontekst üçün şablon və ya nümunə sözün seçimindən ibarətdir. Simvolik strukturların referentlərini müqayisə etmək və simvolik quruluşun xarakterini müəyyən etmək, onların arasında əlaqəni təyin etmək lazımdır. Koqnitiv aspektdə sözyaradıcı modelləşdirməni nəzərə alsaq, biliyin representativ sistemində sözyaradıcı modellərin analoqlarının olduğu qənaətinə gələrik. Müxtəlif elm adamlarının konsepsiyalarında sözyaradıcı modellər fərqli adlar alırlar. Bu modellərin mahiyyəti, bir dil haqqında biliyin koqnitiv representasiyası olmasından ibarətdir. Türk dillərində bütün düzəltmə modellərin siyahısını götürsək, bu modellərin bəziləri qanunauyğunluğuna və qeyri-məhdud məhsuldarlığına görə qrammatik qaydalara uyğun gəlir. Ümumiyyətlə, sözyaratma modellərinin çoxu şərti vahidlərə çevrilərək bir bütöv olaraq ana dilli insanlar tərəfindən qəbul edilir. Biliyin kiçik qaydalar şəklində təqdim sistemində öz analoqlarına malik olan düzəltmə modellər bu şkalanın mərkəzi hissəsini tutur. Bunlar danışana verilən qaydaya uyğun gələn sözləri yaratmağa və deşifrə etməyə imkan verən dil biliklərini təmsil edir. Kontinuumun mərkəzdən uzaq nöqtələrində söz əmələ gəlməsinin analoji və korrelyativ növləri olur. Törəmə modelləri araşdırarkən, biliyin strukturlarının öyrənilməsi ilə bağlı qarşımıza bir vəzifə qoyuruq. Kiçik qaydanın linqvistik vasitələrlə ifadə etməyə “imkan verdiyi” məlu-

matları və gizli, implantasiya edilmiş anlayışları təhlil edərək, bu və ya digər kiçik qaydanın qoyduğu koqnitiv məhdudiyyətlər və bu cür məhdudiyyətlərin koqnitiv rolu haqqında nəticə çıxarmaq olar. Sözyaratma modelləşdirməsinin öyrənilməsində bu mərhələnin vəzifəsi koqnitiv və linqvistik strukturlar arasında müəyyən korrelyasiyaları axtarmaq və aşkar etməkdir. Bu halda sözyaratma modelləri təkcə linqvistik təcrübənin kateqoriyalaşdırıcıları, sözlərin necə əmələ gəldiyi və yaradıldığı haqqında şüurun bəzi detalları kimi deyil, həm də insanın əldə etdiyi və bu prosesdə ətrafındakı dünya ilə qarşılıqlı əlaqəni dərk etdiyi təcrübənin təsnifatçısı kimi də qəbul edilə bilər. Beləliklə, bu mərhələdə söz əmələ gətirmə nəzəriyyəsi nəinki törəmə sözün hissələri ilə ifadə olunan anlayışlar və uyğun sözdüzəltmə modelləri arasında hansı assosiativ əlaqələrin qurulduğunu, həm də bunların rolunun nə olduğunu öyrənməlidir.

Söz yaradıcılığı dil sistemində bir həlqədir, insanın xarici və daxili təcrübəsinin elementlərinin inikasını və nominasiya (adlandırma) proseslərinə xidmət edən və şərtləndirilən vasitələri, vahidləri, əlaqələri və s. təşkil edir. Söz yaradıcılığının bütün vasitələri, onun bütün üsulları və modelləri nominasiyanın vəzifələrini yerinə yetirmək üçün yaranır və ortaya çıxır. Söz yaradıcılığı bilavasitə nominasiya nəzəriyyəsi ilə bağlı olub, nominasiyaların yaranmasına yönəlmişdir.

Müşahidə olunan hadisələri ilk növbədə qavrayış vasitəsilə dərk edirik. Qavrama məlumatın qəbulu və dəyişdirilməsinin mürəkkəb bir prosesidir. Müəyyən bir vəziyyəti başa düşmək üçün yaddaşımızda yeni bir vəziyyəti (və artıq qavrayışdan keçmiş) ağılımızda tanış bir vəziyyətlə uzlaşdırırıq. Yeni məlumatların emalı yaddaşda olan əvvəllər yığılmış təcrübədən istifadə etməklə həyata keçirilir və təcrübənin özü artıq beynimizdə olan stereotip modellərdən istifadə etməklə təşkil edilir. Koqnitiv elmin məqsədi - insanın düşünmə, qavrama və dərk etmə prosesində ixtiyarında olan mexanizmlərin xarakterini müəyyən etməkdən ibarətdir. Belə ki “dil davamlı düşüncə axıcılığıdır, onun bir vəziyyətdən digərinə keçməsi sabitdir, ilk növbədə öz davamlılığı ilə xarakterizə olunan bir prosesdir” [Кубрякова: 1997, s.23]. Söz yaradıcılığı funksional bir sistem olmaqla, dildənkənar və dildaxili təbiət hadisələrinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində özünü formalaşdırmağa qadirdir. Söz yaradıcılığının təsvirinə funksional-koqnitiv yanaşma nitq ünsiyyətində leksik vahidlərin davranışını əvvəlcədən müəyyənləşdirən lüğətin belə xüsusiyyətlərini aşkar etməyə kömək edir. Koqnitiv yanaşma sözün strukturuna daxil edilmiş və insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqəli bütün növ biliklərin sistemləşdirilməsini təmin edir. O, leksik vahiddə biliyin hansı strukturunun təsbit edildiyini, biliyin sözdə sıxılması və genişlənməsinin necə həyata keçirildiyini, onun təfərrüatlarının müxtəlif dərəcələrinin necə təzahür etdiyini aşkar etməyə imkan verir. Koqnitiv funksiya sözlərin məzmununda anlayışların müxtəlif aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təşkil edir. Koqnitiv yanaşma ilə sözün leksik mənasında linqvistik vahidlərin fəaliyyətini əvvəlcədən təyin edən keyfiyyətə yeni komponentləri müəyyən etmək mümkündür. Koqnitiv istinad qlobal anlayışla bağlı təcrid olunmuş sözlərin və bütöv leksem bloklarının semantik strukturunda üstüörtülü və

açıq şəkildə ifadə olunan semantik komponentlərin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Bu yanaşma lüğət vahidlərində qeydə alınan bilikləri nəzərə almaqla dilin leksik sisteminin funksional semantik təsnifatını verməyə imkan verir. Koqnitivizm nöqtəyi-nəzərindən leksik mənə dildə sabitləşmiş, insan fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan müəyyən bilik və təcrübə təbəqələrinin əks olunması kimi qəbul edilir.

Anlama problemi müasir dilçiliyin ən kəskin problemidir. “İnsan anadan olan andan, daha doğrusu, özünü dərk edəndən ətraf aləmi qavrayır, əşyaları tanımağı öyrənir, onları bir-biri ilə tutuşdurur, müqayisə edir, ümumiləşdirmə aparır, çox sayda informasiyanı təhlil edib yadda saxlamağı dili vasitəsilə öz qavrama fəaliyyətinin nəticələrini ifadə etməyi öyrənir. Nəticədə insanda ümumi anlayışlar formalaşır. Sonralar bu anlayışlar dünya haqqında biliklər sistemində birləşir, bu da dünyanın mənzərəsi adlanır [Rəcəbli: 2021, s.62].

Konsept həm dillə, həm də mental vasitələrlə təqdim olunur. Bir çox tədqiqatçılar sözün mənasını obyektə, hadisəyə ekstralinqvistik oriyentasiyası ilə, real aləmin təyinatı əsasında - onun subyekt əlaqəsi kimi düzgün qəbul edirlər. Semantikanın qnoseoloji əsası cisimlərin, real hadisələrin insanın şüurunda əks olunması kimi tanınır və obyektin şüurumuzda birbaşa əks olunmasına əsaslanan sözün mənasını dərk etməsindən irəli gəlir. Sözün mənasında şüurda bir obyektin, hadisənin və ya əlaqənin (və ya reallığın ayrı-ayrı elementlərinin əks olunması əsasında formalaşmış təbiətə bənzər psixi formasiyanın) məlum əksi var. Sözün quruluşuna daxil olan səs tərkibi təkcə mənanı ifadə etmək və onu başqa insanlara çatdırmaq üçün deyil, həm də sözün yaranması, formalaşması, mövcudluğu və inkişafı üçün zəruri bir qabıq kimi çıxış edir. Bununla belə, hətta müxtəlif linqvistik istiqamətli tədqiqatçılar arasında sözün mənasının tərifı bir növ konseptual əsasla əlaqələndirilir. Söz yaradıcılığı özündə düzəltmə sözlərin koqnitiv aspektini həyata keçirir və reallıqlar haqqında biliklərin xüsusi ifadə üsulunu əks etdirir. Söz yaradıcılığı - formativ mənada dildənkənar reallıq elementləri arasında mövcud olan əlaqə və münasibətlər əsasında təsbit edilir. Məsələn: *yaz - yazıçı, qurutmaq - quruducu, duzlamaq - duzlu, limon - limonlu, zibil - zibilləmək*. Belə ünsiyyət əlaqələri söz yaradıcılığı proseslərinin əsasında durur və bir məlumatın digərinə keçidində özünü göstərən dilin davamlılığını həyata keçirir. Sadə sözlərdə leksik mənə ilə predmet arasında, obyektiv reallıq hadisəsi ilə birbaşa əlaqə vardır. Düzəltmə sözlər struktur və semantik cəhətdən həmişə köklərdən asılıdır. Düzəltmə sözün semantikasını söz əmələ gətirmə morfemlərinin semantikasına, söz əmələ gətirmə modelinin mənasına əsaslanır. Düzəltmə sözlərdə cisimlər, hadisələr, əlamətlər arasındakı əlaqənin mənası birinci plana keçir. Çünki düzəltmə sözün əlaqənin mənasına (münasibətin semasına) istinad etməsi düzəltmə sözlərin semantik strukturunda aparıcı yer tutur. Əsasa münasibətdə düzəltmə söz daha mürəkkəbdır (formal və semantik). Çünki düzəltmə leksik vahidin semantik mürəkkəbliyi ondadır ki, o, düzəltmə əsas sadə sözlə müqayisədə əlavə komponenti ehtiva edir və böyük formal çətinlik ondan ibarətdir ki, o əsasa əlavə olaraq, leksik affiks də əhatə olunur. Beləliklə, məhsuldar söz mütləq yeni motivli sözdə öz əksini tapır, ona

həm semantikasını, həm də formal komponentini – məhsuldar əsasını köçürür. Düzəltmə söz bizi düzəltmə əsasa yönləndirdiyindən, düzəltmə sözün semantik strukturunda əlaqənin məna dəyəri aparıcıdır. Münasibətlərin abstrakt seması mənanın tərkib hissəsi olmaqla düzəltmə sözün semantikasi ilə düzəltmə əsas arasında əlaqə tipini xarakterizə edir. Deməli, hər hansı törəmə sözün semantikasına əlaqə komponenti daxil olur, düzəltmə məna isə bir növ əlaqə mənasıdır.

Söz yaradıcılığı dildə sözlərarası assosiasiyaya əsaslanan, subyektlərarası assosiasiyadan fərqlənən, polisemantik sözlərdə leksik səviyyədə fəaliyyət göstərən, müxtəlif denotat siniflərinin adı olan dildə assosiativ dizayn baxımından homojen münasibətlərin müntəzəm növlərindən birini aşkar edir. Ümumi tipli məna, bir sıra sözlərə xas olan, ümumi formant ilə obyekt, hərəkət arasındakı əlaqənin xarakteri, işarəsi və s., sözlərin törəmə semantikasını təşkil edir. Nominasiyaların özləri təkə adlar və obyektlər, obyektiv reallıq hadisələri arasında birbaşa əlaqəni deyil, həm də reallıqlar arasında müxtəlif növ münasibətləri əks etdirir. Nominativ funksiya - söz əmələ gətirmə sisteminin əsas və ilkin funksiyası - dildə əks olunan dünya mənzərəsinin mürəkkəbliyi və dərinliyi ilə fərqlənən düzəltmə sözlərdə özünəməxsus şəkildə yön dəyişdirir. Mövcud olan hər şeyi birləşdirən dil lüğətdə insan dünyasına və onun ətrafına proyeksiya edilir və bu dünyada mövcud olan münasibətlərin və asılılıqların təkrar istehsalına xidmət edir. Sözlərin mənalarnın təhlili, dilin köməkçi vasitələrinin təhlili, onların funksiyalarının bölgüsü əsasında bir-biri ilə əlaqəli vahidlərin özündən abstraksiya şəklində “münasibətlər çərçivəsi” qurulur. Beləliklə, dünyanın mənzərəsi yalnız adlar sistemindən ibarət məfhum kimi deyil, həm də bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan məfhumlar sistemi kimi görünür. Söz əmələ gətirmə ad vermə aktında gerçəkdə ad vermək istədiyimiz fraqment ilə müqayisə etdiyimiz fraqment arasında müəyyən münasibətlərin qurulması nəticəsində yaranır. Münasibətlər və əlaqələr kateqoriyası adətən ən azı iki kəmiyyətin nisbəti ilə xarakterizə olunan kateqoriyadır. Müəyyən bir əlaqə növü yaradaraq, söz əmələ gətirən mənalər həm də iki müxtəlif tərkibli varlıqlar arasında, yəni adın onomasioloji əsası ilə onun xüsusiyyəti arasında və müvafiq olaraq, kök və hissələri arasında əlaqənin mövcudluğunu əks etdirir. Onomasiologiya (digər yunan dilindən ὀνομασία - adlandırma, təyin etmə, sayma + başqa yunan λογος - söz, nitq), adlar elmi - nominasiya nəzəriyyəsi; tədqiqat istiqamətində semasiologiyaya qarşı olan semantikanın iki qolundan biri. Əgər semasiologiya təyinatdan mənaya keçirsə, onomasiologiya bir şey və ya hadisədən bu şeyin, hadisənin düşüncəsinə və onların dil vasitələri ilə təyin edilməsinə qədər tədqiqat aparır. *Onomatologiya* termini *onomasiologiya* termini ilə sinonimdir. Təyinat, adlandırma, apellyativ və onomastik nominasiya elmi (məna, işarələmə elmi kimi semasiologiyadan fərqli olaraq).

Əksər hallarda bütövlükdə sözün mənasını onun tərkib hissələrinin mənasından sintez etmək mümkün olmur. Belə hallarda, yalnız dünyagörüşünün mövcud təcrübəsinə, konkret xüsusiyyətə əsaslanaraq ümumi konsepsiya müəyyən etmək olar. Başqa sözlə desək, bütövlükdə sözün mənasının tərkib hissələrinin mənalarından sintezi

həm linqvistik, həm də ekstralingvistik amillərə əsaslanmalıdır. Bütün bunlar sözün semantik təbiəti ilə bağlı məlum mövqeyi təsdiqləyir. Formal ifadə qəbul etməyən məna komponentləri adətən semantik artımlar kimi təsnif edilir. Məna düzəltmə sözün fərdi komponentidir. Beləliklə, düzəltmə sözün semantik quruluşu maksimum dərəcədə mücərrədlik (münasibət seması), “davamlılıq” və ya semantikanın sinfi (söz əmələ gətirmə mənası) və fərdiləşməsi (frazoloji məna) komponentlərinin iyerarxik təşkil olunmuş strukturunu təşkil edir. Söz əmələgəlmə prosesində dilin nominativ funksiyası üstünlük təşkil edir və məfhumların adlandırılması onların oxşar silsilələr şəklində birləşdirilməsindən daha çox fərdiləşdirməyə əsaslanır. Nəticədə sözyaradıcılığı prosesində vahidlərin ardıcılığına əsaslanan sözyaradıcı mənanın mahiyyəti ilə adın vahid reallığa meyil etməsi nəticəsi arasında ziddiyyət üzə çıxır. Motivasiyanın ümumi probleminin həlli söz yaradıcılığı sistemində xarici və daxili motivasiya məsələləri, birbaşa və dolaylı nominasiya (advermə ilə) ilə, hər bir nitq hissəsinin motivasiya münasibətlərinin ifadəsinə verdiyi töhfə ilə əlaqəlidir. Düzəltmə sözlərin semantikasına müxtəlif kateqoriyalı sözlər müxtəlif üsullarla daxil edilir. Məsələn, başqa bir obyektə münasibətdə obyekt məzmun, leksik fond, material (başqa bir obyektin hazırlandığı), onun xarici əlaməti ola bilər; törəmə əsas rolunu oynayan heyvan adları həm insan nominasiyalarında (adverməsində), həm də obyekt adlarında öz semantikasını saxlayır. Feili derivasiyada subyektin hərəkəti ilə bağlı, obyekt, alət, predmet, zaman və nəticə mənaları reallaşır. Feilin tərkib hissəsi olan düzəltmə adlarda nominasiyanın (advermənin) funksional növünü, yəni obyektin yerinə yetirdiyi və ya xidmət etdiyi məqsədyönlü hərəkətlə təyin olunmasını izləmək olar. Bu, onların maksimum informasiyalı motivasiyasını təmin edir, çünki məhsuldar sözün semantikasını onların funksional yükünü “üzərinə qoyur”, cümlədəki düzəltmə leksemlərin subyektiv, alət və ya lokal mövqeyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Məsələn, peşə fəaliyyəti və ya subyektin müvəqqəti məşğuliyyətləri (qazmaçı, aşpaz, gəmiqayıрма, oxucu) mənasını bildirən isimlər, əmək alətlərinin adları (açar, qızdırıcı, dibçək, qəhvəbişirən), lokal mənalı törəmələr, mənasına görə obyektin nəticəyönümlüyünü bildirən isimlər (tikmə). İşarə ilə obyekt arasındakı əlaqə haqqında ümumi fikri ifadə edən sifətlər əlamətlər və obyektlər haqqında biliklərin cəmini çatdırır. Sifətlərin törəmə mənaları kifayət qədər müəyyən edilmir, isimlərlə birləşərək az diferensiallaşır və konkretləşir: inadkar adam. Yeni adların yaradılması funksional aspektdə eyni tipdə olmayan çoxsəviyyəli vasitələrin istifadəsini nəzərdə tutduğundan, söz yaradıcılığı sistemi onlara münasibətdə özünəməxsus təşkiledici rol oynayır. Heterogen linqvistik vasitələr kifayət qədər mürəkkəb bir bütövlükdə birləşərək, sinxron sözyaratma sisteminin bir-biri ilə sıx əlaqəli növlərinin ardıcıl toplusunu təşkil edir. Bu sistem müxtəlif strukturların vahidləri, müxtəlif mürəkkəbli dərəcələri və funksional yük tərəfindən yaradılmış çoxölçülü iyerarxik birləşmədir. Düzəltmə söz, söz yaradıcılığının əsas vahidi kimi, heterogen münasibətlər tipləri əsasında inteqrasiya olunmuş daha mürəkkəb kompleks vahidlərə daxildir. Koqnitivlik söz yaradıcılığına dildə sabitlənmiş insan təcrübəsi qatlarının, yəni dünya haqqında biliklərin əsasını təşkil edən an-

layışların (konseptual kateqoriyaların) əksi kimi baxılır. Əsas konseptlər hərəkət, hal, əlamət, şəxs, predmet, yer, zaman və s.-dir. Konseptlər ayrı-ayrılıqda mövcud deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, dilin davamlılığını yaradır ki, bu da söz əmələgətirmə vasitələri ilə təsdiqlənir. Koqnitiv funksiya predmetlərin, hərəkətlərin, hadisələrin adlarında söz-formativ əlaqələrin vektorunu əvvəlcədən müəyyən edir. Dil insanın dünya haqqında biliklərini özündə saxlayır və onların şüurda necə təmsil olunduğunu əks etdirir. Məsələn: *Torpaq* mülkiyyəti ilə bağlı; dövlət və ictimai qurumlar - *torpaq mülkiyyətçiləri, torpaq sahibi, torpaq istifadəçiləri; torpaq fondu, şəhər torpaq idarəsi*; hər hansı bir torpaq parçasının yeri - *mərkəzi-qara-torpaq, orta-qara torpaq*. Əkinçilik üçün kifayət qədər torpaqla təmin edilməmək - *torpaq çatışmazlığı, aztorpaqlı*; əkinçilik üçün istifadə edilən çoxlu torpaq sahəsinin olması - *çox torpaqlı, torpağı çox olan*; torpaqdan məhrum etmə - *torpaq olmaması, torpaqsız*. Torpaq işləri üçün mexanizmlər, maşınlar, cihazlar; avtonəqliyyat vasitələri - *torpaqqazan, torpaqsoran, torpaqyumşaldan, torpaqdaşıyan maşın, torpaqdaşıyan gəmi*. Torpaqda işləyən, onu becərən adam - *torpaq şumlayan*. torpağın keyfiyyəti - *qonur torpaq, gil torpaq, qara torpaq, qırmızı torpaq, boz torpaq, bərk torpaq, narın torpaq, qələvi torpaq*, torpağın tərkibi - *qarışıq torpaq*, rəng - *torpaq qarası, torpaq bozumtulu*. Beləliklə, *torpaq* sözünün çoxsaylı törəmələrində insanın əməli fəaliyyət prosesində əldə etdiyi biliklər kompleksi saxlanılır. Gerçəkliyin müxtəlif obyekt və hadisələrini bildirən törəmə sözlər yaddaşda bütöv vəziyyətləri, genişlənmiş bilik strukturlarını bərpa edir. Sözyaratma proseslərinin təhlilinə koqnitiv yanaşma materialın təsviri üçün yeni parametrlərin tətbiqini, onun getdikcə daha mürəkkəb konseptuallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Söz yaradıcılığının yeni mürəkkəb vahidlərinin müəyyən edilməsi derivatologiyanın nəzəriyyə və praktikasını zənginləşdirir.

Polisemiyani inkişaf etdirən düzəltmə sözün təhlilində koqnitiv və struktur yanaşmaların uzlaşmasının səmərəliliyi böyükdür. Polisemiyani inkişaf etdirən kompleks işarənin müxtəlif dərəcəli idiomatikliyi olduğu göstərilir.

Biz, bir tərəfdən, dil işarəsi təhlilinin dinamik aspekti, digər tərəfdən isə, statik aspekti ilə əlaqəli kompleks işarənin təhlili metodlarının uzlaşmasına ehtiyac olduğunu müşahidə edirik. Düzeltilmə sözə belə nöqteyi-nəzərdən yanaşma kompleks işarənin müxtəlif sözdüzəltmə və semantik xüsusiyyətlərinin polisemiyanın inkişafı prosesində necə dəyişikliklərə məruz qaldığını daha aydın görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Langacker, R.W. Foundations of Cognitive Grammar / R.W. Langacker, R.W. -Foundations Theoretical Prerequisites. Stanford, CA.: Stanford Univ. Press, 1987. V.1, 516 p.

2. Rəcəbli, Ə. Koqnitiv dilçilik / Ə. Rəcəbli, Bakı: Elm və təhsil, 2021

3. Кубрякова Е.С. Лексикон и современные проблемы его изучения // – Москва: Картина мира: лексикон и текст (на материале английского языка): Сб. научн. тр. МГЛУ. 1991, Вып. 375.

4. Кубрякова Е.С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы) // Изв. АН. Сер. лит. и яз. 1997а. т.56. No.3.

5. Кубрякова, Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е.С. Кубрякова.- Москва: Наука, 1981, 200 с.

Gatiba MAHMUDOVA

DERIVATIVE WORD AND COGNITIVE LINGUISTICS

SUMMARY

Research in the field of cognitive linguistics began to intensify in the 90s of the twentieth century. Cognitive processes (perceptual processes) are related to language. It is impossible to comprehend objective reality without language and mind. To talk about the human mind, consciousness without language is impossible. What distinguishes man from other living beings is the language and mind.

In linguistics language can be distinguished in several ways, both externally and locally within the cognitive direction. Cognitive study of word formation in Turkish languages is carried out within the cognitive – discursive direction. Its essence contributes to a deeper understanding of conceptual analysis, which seeks to find and identify certain correlations (relation of comparable concepts) between cognitive and linguistic structures.

The article discusses the study of the concept of derivative words through the prism of cognitive linguistics.

Keywords: *cognitive, derivative, theory, morphology, word formation.*

Гатиба МАХМУДОВА

ПРОИЗВОДНЫЕ СЛОВА И КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА

РЕЗЮМЕ

С 1990-х годов исследования в области когнитивной лингвистики поднялись на новый уровень. Когнитивные процессы (процессы восприятия) связаны с языком. Без языка невозможно постичь объективную реальность. Без языка и сознания нельзя говорить о человеческом разуме, человеческом мышлении и человеке вообще. Наряду с сознанием и язык отличает человека от других живых существ.

В языкознании язык можно выделить в рамках как зарубежного, так и местного когнитивного направления. Когнитивное изучение словообразования в тюркских языках осуществляется в рамках когнитивно-дискурсивного направления. Его сущность способствует более глубокому пониманию концептуального анализа, направленного на поиск и выявление определенных соотношений (отношений сопоставимых концептов) между когнитивными и языковыми структурами.

В статье рассматривается понятие производного слова с позиций когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: *когнитивный, производный, теория, морфология, словообразование*